

PAPER DETAILS

TITLE: MÎRHÂND'IN RAVZATU`S-SAFÂ FÎ SÎRETİ'L-ENBIYÂ? VE'L-MÜLÛK VE'L HULEFÂ
ESERİNDE FÂTIMÎLERE DAİR KAYITLARIN TERCÜMESİ

AUTHORS: Ömer NARIN

PAGES: 293-320

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2231336>

**MÎRHÂND'IN RAVZATU'S-SAFÂ FÎ SÎRETİ'L-ENBİYÂ' VE'L-
MÛLÛK VE'L HULEFÂ ESERİNDE FÂTIMÎLERE DAİR
KAYITLARIN TERCÜMESİ**

**TRANSLATION OF THE RECORDS ABOUT FATIMIS IN
MÎRHÂND'S RAWZAT AS-SAFÂ' FÎ SÎRAT AL-ANBİYÂ' W-AL-
MULÛK W-AL-KHULAFÂ'**

Çev. Ömer NARİN*

Öz

Timur dönemi tarihçilerinden olan Mîrhând, 1433 yılında Belh'te dünyaya gelmiştir. Onun Ravzatu's-Safâ adlı eseri, İslam dünyasında “vekayî-nâme”, Batı literatüründe ise, “kronik” adı verilen genel bir tarih kitabıdır. Daha yazıldığı dönemde sadece İslam beldelerinde değil, Avrupa'da da şöhret bulmuştur. Mîrhând eserinde; kendisinden önce kaleme alınmış 50 kadar Arapça ve Farsça eserden istifade ettiğini belirtir. Eserin IV. Cildinde Fâtımîler Devleti tarihine yer verilmiştir. Mîrhând, bu kısımda sadece Fâtımîler'in siyasi tarihini ele almakla kalmaz, Fâtımî halifelerinin kişisel özelliklerine de geniş yer verir. Bunun yanı sıra devletin dâhilî ve haricî durumu, komşu devletler ile münasebetleri ve yıkılış süreci Mîrhând'ın kendine has üslubuyla anlatılır.

Çalışmamızda, Fâtımî Devleti'nin kuruluş evresi hakkında bilgi verildikten sonra, Mîrhând ve eseri Ravzatu's-Safâ hakkında tanıtım mahiyetinde özet bir bilgi sunulmuştur. Ardından eserde yer alan Fâtımîler kısmının belki de en çarpıcı kesiti olan Fâtımî halifeleri bölümü tercüme edilmiştir. Ayrıca metin üzerinden gerekli açıklamalar yapmak suretiyle dipnotta gösterilmiştir.

* Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı,
Konya/Türkiye omernarin063@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6702-7919>

Gönderim Tarihi: 22.11.2021

Kabul Tarihi: 30.12.2021

•
Anahtar Kelimeler

Mîrhând, Ravzatu's-Safâ, Fatîmi Halifeleri

•

Abstract

Mîrhând, one of the historians of the Timurid period, was born in Belh in 1433. His work Ravzatu's-Safâ is a general history book called "vekayi-nâme" in the Islamic world and "chronic" in the Western literature. At the time it was written, it gained fame not only in Islamic countries, but also in Europe. In Mîrhând's work; He states that he has benefited from about 50 Arabic and Persian works written before him. In the IV. volume of the work, the history of the Fatimid State is included. In this part, Mîrhând not only deals with the political history of the Fatimids, but also gives extensive coverage to the personal characteristics of the Fatimid caliphs. In addition to this, the internal and external situation of the state, its relations with neighboring states, and the process of its collapse are explained in Mîrhând's unique style.

In our study, after giving information about the establishment phase of the Fatimid State, a brief information about Mîrhând and his work Rawzat aş-şafâ' is presented. Then, the Fatimid Caliphs section, which is perhaps the most striking section of the Fatimids section in the work, was translated. It is also shown in the footnote by making necessary explanations on the text.

•
Keywords

Mîrhând, Ravzatu's-Safâ, Fatimids Caliphs

GİRİŞ

Fâtımîler, kendi neseplerini Hz. Muhammed'in kızı Fatıma'ya bağlarlar. Savunucusu oldukları siyasî fikrin temeli ise Şîa'nın bir kolu olan İsmâiliyye fırkasına dayanır. İsmâiliyye fırkası, Şîa'nın altıncı imamı kabul edilen Câfer es-Sâdık'ın oğulları çevresinde başlatılan tartışmalarla zûhur etmiştir. Altıncı imam Câfer es-Sâdık'ın en büyük oğlu olan İsmail'i nas yoluyla halef tayin ettiğini savunanlar bu kolu oluşturur. Rivayete göre; İsmail henüz babası hayatta iken vefat etmiştir. Bunun üzerine İmamiyye Şîası (on iki imam) diye bilinen grup, Câfer es-Sâdık'ın ikinci oğlu Mûsâ el-Kâzım'ı yedinci imam olarak kabul etmişlerdir. İsmail'in tarafını tutan grup ise, kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan birinci grup; İsmail'in babası hayatta iken ölmediğini, onun daha sonra "Kâim" veya "Mehdî" olarak geri döneceğini düşüncesini savunurlar. Bununla birlikte bunun Câfer es-Sâdık'ın oğlunu koruma gayesiyle söylediğine inanırlar. İkinci grup ise; birinci grubun düşüncesine karşı çıkarak İsmail'in babası hayatta iken vefat ettiğini ve onun akabinde Câfer es-Sâdık'ın, İsmail'in oğlu Muhammed'i babasının yerine nas yoluyla imam tayin ettiğine inanırlar. Dolayısıyla da gerçek imamın Muhammed b. İsmail olduğunu savunurlar. Bu ikinci grup, Hz. Hasan'dan kardeşi Hüseyin'e intikalinden sonra imâmetin kardeşten kardeşe geçmesinin câiz olmadığını ve kardeşten kardeşe imâmetin intikal etmesi yerine imâmet görevini evlatlarına verilmesi gerektiği fikrini ileri sürerek diğer kardeşlerin imâmetini geçersiz saydılar (Seyyid, 1995, s. 228). Bu ihtilaftan doğan İsmâilîler, İslam coğrafyasında kendi davalarını yaymak için İslam coğrafyasını bölgelere ayırmışlardır. Bu mücadelede en önemli görevi dâîler (propagandacılar) üstlenmişlerdi. Bu bölgelerin her birisine davaya liderlik yapacak "dâî'l-mutlak" adında birer kişi görevlendirdiler. İsmâiliyye imamları, Câfer es-Sâdık'ın ölümünden Ubeydullah el-Mehdî'nin Mağrib'de ortaya çıkışına kadar, önce Emevîler, sonrasında da Abbâsîler ile mezhepsel farklılıktan kaynaklı olarak sürekli takip edildiğinden ötürü kendi neseplerini gizlemişlerdi. Bununla birlikte yer altına çekilerek faaliyetlerini gizli yürütmüşlerdi. Bu durum imamların nesepleri hususunda çok farklı görüş ve düşünceler doğurduğundan Fâtımîler'in nesep meselesi konusunda günümüze kadar mutabık kalınan bir sonuca varılmış değildir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere, kesin olarak bilinen şudur ki; Fâtımîler Hz. Fatıma'ya neseplerini dayandırmaktan ötürü bu ismi almışlardır (Çelik, 2018, s. 34-35; Biçer & Sağlam, 2007, s. 26).

İsmâiliyye imamları faaliyetlerini İran, Suriye, Yemen gibi birçok İslam coğrafyasında sürdürdüler. Nihayet davaları için Suriye'nin Hama şehri yakınlarında yer alan Selemiye kasabasını kendilerine üs yaptılar. Ancak buranın Abbâsî Devleti topraklarına yakın olması, onların Abbâsî halifeliği tarafından sürekli takibata uğramalarına sebep oldu. Bu sebeple daha uzak coğrafyalara gitmeye karar verdiler. Bu çerçevede İsmâilîler'den önemli bir kalabalık İslam kaynaklarında İfrîkiyye olarak geçen Kuzey Afrika'da toplandı. Bunun yanı sıra Mısır, Yemen, Taberistan ve Fars topraklarına gidenler de oldu. Ancak Kuzey Afrika'da nüfus bakımından kalabalık olduklarından burada teşkilatlanmaları kolay oldu. Nitekim İsmâilî dâîlerinden Kufeli Ebû Abdullah eş-Şîî İfrîkiyye'de bir siyasî teşekküle zemin hazırlayan kişi oldu (Çelik, 2005, s. 443; 2018, s. 35; Seyyid, 1995, s. 229). Mezkûr dâî önce Kuzey Afrika'da konumunu güçlendirdi. Akabinde burada Mehdî'nin propagandasını yapmaya başladı. Sonra da Selemiye'de bulunan Ubeydullah el-Mehdî'yi Kuzey Afrika'ya davet etti. Selemiye'den yola çıkan Mehdî¹, tanınmamak için zaman zaman farklı kılıklara girerek Mısır, Uzak Mağrib üzerinden Orta Mağrib'e doğru yol aldı. Neticede 904 yılında konakladığı Sicilmâse'de, Abbâsîler'in de desteği ile Ağlebî emiri tarafından tutuklandı. Bunun üzerine Ebû Abdullah eş-Şîî 909 yılının haziran ayında Rüstemîler Devleti'ni² ortadan kaldırdı. Sonrasında Sicilmâse önlerine varan Ebû Abdullah Şîî, şehre girerek Mehdî ve oğlunu tutuklu oldukları yerden kurtardı. Neticede Ubeydullah Fâtımîler'in ilk halifesi olarak Rakkâde'deki saraya yerleşti (Öz, 2012, s. 23-25; 1994, s. 85-87; Çelik, 2018, s. 39-54).

I. Mîrhând ve Ravzatu's-Safâ Adlı Eseri

1433 yılında Belh'te dünyaya gözlerini açan Muhammed b. Bürhânü'd-dîn Hâvendşâh b. Kemâlî'd-dîn Mahmûd-i Herevî ismiyle tanınan Mîrhând, Timurlular devri tarihçilerindendir. Burada iyi bir eğitim alan Mîrhând, tarih ilmine olan merakından dolayı daha genç yaşında bu ilim ile iştigal olmuştu. Mîrhând, Hüseyin Baykara'nın veziri Ali Şîr Nevâî öncülüğünde başlatılan ilmi alandaki faaliyetlerin içerisinde yer aldı. Bu ilim camiasının içerisinde büyük bilginlerle yakın bir ilişki içerisine girdi. Daha sonra Herat'ta bir tekkeye kapandı. Ali Şîr Nevâî, ona çalışmaları için gerekli tüm kaynak ve imkânları seferber etti. Burada 15 yıl süren *Ravzatu's-Safâ* adlı eserini eserinin altı cildini kaleme aldı.

¹ Ubeydullah el-Mehdî'nin Selemiye'den ayrılmasıyla ilgili olarak iki ileri sürülmektedir. Bunlardan birincisi Selemiye valisi ile Mehdî'nin arasının bozulmuş olmasıdır. İkincisi ise İsmâiliyye mezhebinden ayrılan Karmatîlerin Mehdî'yi öldürmek istemeleridir (Çelik, 2007, s. 59).

² İbâziyye Hâricîlerinin Orta Mağrib'de kurdukları bir devlettir. Geniş bilgi için bkz. (Özkuyumcu, 2008, C. 35, s. 295-296).

Ancak yedinci cildini yazmaya ömrü vefa etmedi, Herat'ta vefat etti. Eserinin yedinci cildini yazmak kızından torunu olan Gıyaseddin Hândmîr'e nasip oldu (Günaltay, 1991, s. 398-399; Şeşen, 1998, s. 247; Aka, 2005, C. 30, s. 156).

Mîrhând'ın kaleme aldığı "*Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ' ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*" adlı eseri İslam tarihinin yanı sıra dünya tarihi bakımından da büyük bir öneme haizdir. Müellif, eserinde kendisinden önce kaleme alınan 50'ye yakın Arapça ve Farsça eserden istifade ettiğini belirtir. Ancak bu eserlerin hangilerinden doğrudan faydalandığı tespit edilememiştir (Günaltay, 1991, s. 399-400; Şeşen, 1998, s. 247; Aka, 2005, C. 30, s. 156). Doğu İslam tarihinin ansiklopedisi kabul edilen eser, kaleme alındığı tarihten itibaren sadece İran coğrafyasında değil, aynı zamanda şöhretinin Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Bundan ötürü Dünya'nın farklı kütüphanelerinde çok sayıda nüshasının bulunduğu bilinmektedir (Mîrhând, 2019a, s. 17-18).

Müellif, *Ravzatu's-Safâ*'nın I. cildinde; tarihin faydalarından ve tarihçinin vasıflarından bahseder. Bunun dışında eserinde kullandığı kaynakları belirttikten sonra, klasik vekayi-nâme geleneğine uyarak, yaratılıştan başlayıp peygamberlerin hayatını ve İslamiyet'ten önceki İran tarihini anlatır. II. Cildinde; Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemini ele almıştır. III. Cildinde; On iki imam, Emevî ve Abbâsî halifeleri hakkında geniş bir malumat verir. IV. Cildinde ise, Selçuklular, Hârezmşahlar ve Fâtımîler gibi Abbâsîler'le çağdaş olan hanedanları anlatır. V. Cildinde; Cengiz Han ve haleflerini konu edinir. VI. Cildinde; Timur ve haleflerinden bahseder. VII. Cildi ise, bahsettiğimiz üzere torunu Hândmîr tarafından 1523 yılında yazılmış olup, Hüseyin Baykara, Bedüzzaman Mirza ve Özbek Hanı Şeybânî Han devirleri hakkında bilgi verilir. Nihayet eser bir hâtıme ile sona erer (Günaltay, 1991, s. 399-400; Şeşen, 1998, s. 247; Aka, 2005, C. 30, s. 156).

Büyük şöhret sahibi olan *Ravzatu's-Safâ*'nın Farsça aslı defalarca neşredilmiştir. Bazı cilt ve bölümleri de farklı dillere tercüme edilmiştir (Mîrhând, 2019a, s. 18-21; Aka, 2005, C. 30, s. 156-157). Mezkûr eserin birinci cildi Mürsel Öztürk (Mîrhând, 2019b), Gazneliler ile Selçuklular ile ilgili kısımlar ise Erkan Göksu (Mîrhând, 2019a; 2015) tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir³. Eser 1853-1854 yıllarında tam metin olarak Tahran, 1271'de Bombay'da, 1873 yılında Lukno'da olmak üzere birçok kez yayınlanmıştır. Bu eserin en çok istifade edilen neşri, Abbas Pervîz ve Cemşîd Kiyanfer'in neşridir. Biz de İslam tarihinde önemli bir yere sahip olan Fâtımî halifelerine dair kısmın tercümesini yaptık. Bunu yaparken eserin Cemşîd

³ Mezkûr eser birçok farklı dile tercüme edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. (Günaltay, 1991, s. 398-399; Şeşen, 1998, s. 247; Aka, 2005, C. 30, s. 156; Mîrhând, 2019, s. 15-21).

Kıyanfer tarafından neşredilen nüshasını kullandık⁴. Tercümede azami ölçüde metne sadık kaldık. Metin içerisinde anlam ve bağlamı sağlama açısından ve daha iyi anlaşılması için gerekli yerlerde eklemeleri parantez içerisinde belirttik.

II. Ravzatu's-Safâ Fî Sîreti'l-Enbiyâ' ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ Tercümesi

Mağrib Ve Mısır'da Hâkimiyet Kuran İsmail B. Câfer B. es-Sâdık'ın Evlatları

(Fâtımîler) Devleti'nin kurucusu, Mehdî lakaplı Abdullah b. Hüseyin b. Ali b. Muhammed'dir⁵. İsmâiliyye görüşüne göre mezkûr kişi bildirilen "Mehdî"dir. O, 296/909-908 yılında Ebû Abdullah Sûfî'nin⁶ yardım ve destekleriyle İfrîkiyye'de⁷ isyan etti. Mehdî'nin taraftarları, Hz. Muhammed'in (sav) hadisi şerifinde: "Batıdan

⁴ Ravzatu's-Safâ'da Fâtımîler Devleti tarihine dair kayıtlar, eserin 3039-3066 sayfaları arasında yer alır (Mîrhând, 1385, C. VI).

⁵ Mehdî'nin burada verilen şeceresine nisbeten Aydın Çelik (2018, s. 57) Fâtımî kaynaklarına istinaden tam şeceresi şöyle aktarmaktadır: Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. İsmail b. Câfer es-Sâdık'dır. 873-874 yılında Hûzistan'ın Askerimükrem şehrinde dünyaya gelmiştir. Babasıyla birlikte önce Basra'ya daha sonra ise Suriye bölgesindeki Selemiye şehrine göç etmiştir (Çelik, 2007, s. 59; Öz, 2012, C. 42, s. 23).

⁶ Tam şeceresi Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Muhammed b. Zekerîya olan Ebû Abdullah Yemen'in San şehrinde dünyaya geldi. O, Şîa hareketinin yaygın olduğu Kufe'de İsmâilî dâîsi Ebû Ali'nin komşusu idi. Bu esnada Ebû Ali'nin kayın pederi ve Fâtımîler'in Mısır dâîsi Feyruz'dan İsmâiliyye mezhebi ve bâtnilik ile ilgili ilk bilgileri aldı. Daha sonra Ebû Abdullah Yemen'de İsmâilî davetinin yetkili dâîsi Ebû'l-Kâsım İbn Havşeb'in yanına gönderildi. Burada bir süre eğitim alan Ebû Abdullah, Kuzey Afrika'da İsmâiliyye'yi yaymakla görevlendirdi. Bu görevinin akabinde Ebû Abdullah eş-Şîî, 892-893 yılının hac mevsiminde Berberî Kutâme kabilesinin haclılarıyla tanışmak için Mekke'ye gitti. O burada her gece Ehl-i beytin faziletleri hakkında yaptığı sohbetlerle onların ilgi odağı oldu. Akabinde Kutâmelîler'in ısrarı üzerine 4 Haziran 893 tarihinde kabile ile birlikte Kutâme beldelerinden İkcân'a gitti. Ebû Abdullah burada sünî olan Ağlebîler ile Kutâmelîler aralarındaki ilişkilerin kötü olmasından ötürü Şîa'ya meyleden Kutâmelîler tarafından iyi karşılandı. O, burada bir kısım kabilelerin muhalefeti sebebiyle Tazrût'a giderek başlattığı dinî, siyasî ve askerî faaliyetlerle hareket şansını genişletti. Akabinde burada Berberîler'den müteşekkil olan orduyla fetih hareketlerine girişti, Mîle şehrini ele geçirdi. Bu esnada kendisini, daha önce burada faaliyet gösteren dâîler Hulvânî ve Ebû Süfyân tarafından müjdelenen, Şîî devletinin temelini atacak kişi olduğunu ilan ederek daha da güç kazandı (İbnü'l-Esir, 1987, s. 30-33; Çelik, 2018, s. 40; Öz, 1994, C. 10, s. 85-87).

⁷ İfrîkiyye'nin sınırları konusundaki görüşleri üç grup halinde toplamak mümkündür: Birinci grup; rivayetlerde İfrîkiyye'nin, Mağrib'de yer alan bir kent olduğu, İslam fetihlerinden sonra kentin kalıntıları üzerine Ukbe b. Nâfi tarafından 670 yılında Kayrevân'ın kurulduğudur. İkinci grup; İfrîkiyye'nin bütün Mağrib'i içine aldığı görüşüdür. Üçüncü grup ise; rivayetlerde Berka ile Tanca arasında kalan yerleri kapsadığı belirtilmektedir. İbn Haldûn, İfrîkiyye'yi çoğu kez Tunus'un kuzey ve orta kısmı için kullanmış, Trablus, Cerîd ve Kostantîne eyaletlerini bölgeye dâhil etmemiştir. Günümüzde bu isim bütün kuta için kullanılmaktadır. Buna Mağrib de dâhil olmak üzere kıtanın kuzey bölgesine "Şimâl-i İfrîkiyye" denilmektedir. Geniş bilgi için bkz. (Özkuyumcu, 2000, C. 21, s. 515-516).

üç yüz kişi üzerine güneş çıkar (çıkacak)."⁸ buyurduğunu ve hadislerde geçen "Şems" kelimesinin Mehdi anlamına geldiğini rivayet ettiler. O her kiminle savaşırsa zafer kazandı. Akabinde Kayrevân⁹ dolaylarında zapt olunamayacak derecede [3039] sağlam ve dayanıklı bir kale inşa etti. Oraya Mehdiye¹⁰ adını verdiler.

299/911-912 yılında Mağrib¹¹ bölgesinin batısındaki bazı halklar isyan ettiler. Mehdi bunun üzerine oğlunu, onları bastırmak üzere gönderdi. O, o topluluğu kuşatıp isyancıların katledilmesi bitene kadar şehrin önünde bekledi. Neticede isyancılar, kılıç ve kefenle dışarı çıkarak ondan aman dilediler. Mehdi'nin oğlu zayıf olanlara şefkat ve merhamet göstererek hepsini bağışladı. Bunları biraz azarlayıp mallarına el koydu.

Mehdi kendi iktidarlığı döneminde Mağrib vilayetleri ve çevresine asker gönderip bütün bölgeyi işgal ederek ele geçirdi. (Bu bölgedeki) kadim kabileleri ortadan kaldırdı¹². (Akabinde) Endülüs, Kayrevân, Trablus ve diğer bölgelerin

⁸ Bu hadisi şerifin eksik olduğundan şüphe ederek sahih olup olmadığını araştırdık. Ancak araştırmamızın sonucunda hadisin kendisine ulaşamadık. Dolayısıyla hadisin sahih olup olmadığından emin değiliz.

⁹ İfrîkiyye'nin 7-11. yüzyıllar arasındaki başşehir idi. Günümüzde Tunus'un sınırları içerisinde yer alır (Özkuyumcu, 2002, C. 25, s. 88).

¹⁰ Söz konusu kale Mehdiye şehrinin kalesidir. Kalenin etrafı 8,30 m. yüksekliğinde surlarla çevrili olup surların üstünde on altı kule mevcuttu. İbn Kesir (1994, C. 11, s. 275); Mehdiye şehrinin 927/928 yılında inşa edildiğini nakleder. Buradan da anlaşılacağı üzere kalenin inşasından çok daha sonra şehir inşa edilmiştir. Mehdiye şehri, Tunus'un doğu sahilinde Akdeniz'e doğru küçük bir çıkıntı şeklinde uzanan kayalık yarımadaının üzerinde yani İfrîkiyye burnunda yer almaktadır. Bu kent Şiiler için güvenli bir sığınağı haline geldi. Ubeydullah el-Mehdi halifeliliğinin ilk altı yılını Kayrevân'da, geri kalan on dokuz yılını Mehdiye'de geçirdi. Bu şehri de Fâtımî Devleti'nin başkenti yapmıştır (Kavas, 2003, C. 28, s. 387).

¹¹ Kuzey Afrika, Ortaçağ Arap coğrafyacıları ve tarihçileri tarafından, "Mağrib" olarak adlandırılır. Dönemin coğrafyacıları, güneyde Büyük Sahra, kuzeyde Akdeniz'in sınırlarını çizdiği bu bölge hakkında önemli bir görüş ayrılığına düşmezken, Mağrib'in batı ve doğu sınırları üzerinde muhtelif görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazıları batıdaki sınırına Endülüs'ü dâhil etmişler, bazıları da doğu sınırlarını Kızıl Deniz'den başlatmışlardır. Fakat Mağrib, genel olarak Orta Mağrib Uzak Mağrib ve İfrîkiyye olmak üzere üç ana bölgeye taksim edilmektedir. Mulûye'ye kadar Orta Mağrib, Mulûye'den Sûs'un dâhil olduğu alana kadar Uzak Mağrib, Kasr-ı Ahmed'den Bicâye'ye kadar da İfrîkiyye, Bicâye'den diye isimlendirilmektedir. Kısaca, Kuzey Afrika'nın batısında bulunan ve Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya ülkelerini kapsayan bölgeye "Mağrib" denilmektedir. Bunun dışında bazı coğrafyacılar İfrîkiyye'nin sınırlarını doğu-batı istikametinde, Barka'dan Tanca'ya genişliğinin ise Akdeniz'den Sudan'a kadar dayanan çöller bölgesine kadar uzandığını söylemektedirler (Çelik, 2005, s. 434).

¹² Mehdi'nin Kuzey Afrika'daki hâkimiyeti Evraşiyye, Zenâte, Hevvâre Sâdîne, Mezâte, Senhâce, Matmâte, Zeberka vs. kabileler tarafından benimsenmedi. Ebû Abdullah eş-Şîi'nin Mehdi'ye karşı komplo girişiminde başarısız olması ve bunun sonucunda Kutâmeliler'den bazı kişilerle birlikte

zaptından vazgeçerek oğlu Kâim'i beraberinde büyük (bir) orduyla Mısır'ı ele geçirmek üzere gönderdi. Abbâsî (halifesi) Muktedir, Mûnis Hadim'i, Cerrâr'ın (حرار) askerleriyle birlikte ona (Kâim'e) karşı gönderdi. Onların arasında çarpışmalar meydana geldi. Mûnis bu savaş meydanında mertlik törenini gerçekleştirdi ve Abbâsî halifeliği tarafından muzaffer olarak lakaplandırıldı. Bazı tarihçilere göre Mûnis, Kâim ile on kez harp edip (Mûnis yenilip) kaçtı¹³. Mısır ve Saîd¹⁴ bölgesi Şiîler'den kurtarıldı.

Mehdî yirmi beş yıl süren halifeliğin ardından Mehdiye Kalesinde vefat etti.

Abbâsîler, Mehdî'nin nesebini yemek için fetva çıkardılar, bunu minberlerde okumak için de emir verdiler. Bunun üzerine vezir Muktedir, eğer siz böyle yaparsanız, Şiîler de Abbâsîler neseplerine kötü dil uzatarak aynı şekilde fetva verirler ve emir çıkarıp Mağrib vilayetlerinin minberlerinde okuturlar, (dedi). (Her) iki taifeden de hiçbirinizin ümmetin nazarında kıymeti kalmaz. Muktedir bu tavsiyesinden dolayı öldürüldü. Mehdî'nin yaşam müddeti altmış iki yıl sürdü. Mehdî'nin ortaya çıkışı (ile ilgili) detayları ve İsmâiliyye mezhebinin önemi, meşhur tarih (kitaplarında) yazılıdır. Bu konunun tekrar edilmesine gerek yoktur.

[3040]

el-Kâim Biemrillâh'ın Hilafeti

Babası Mehdî, kendi hilafeti döneminde Mağrib ve Berberî¹⁵ halkından oğlu için bîat almıştı. Mehdî 325/937 yılında vefat edince oğlu Kâim hilafet tahtına

öldürülmesiyle bu başkaldırı daha da şiddetlendi. Bu durum karşısında Mehdî bu kabileler üzerine ordu sevk ederek bastırdı, hepsi de itaat etti. Geniş bilgi için bkz. (Çelik, 2018, s. 72-78).

¹³ Bu mücadele 2. Mısır Seferi sırasında (919-921) gerçekleşmiş olup Fâtımîler yenilgiye uğradı. Her ne kadar sefer olumsuzlukla sonuçlanmış olsa da çok sayıda Mısırlı İsmâiliyye mezhebine katıldı (Çelik, 2018, s. 86).

¹⁴ Mısır'ın antik Memphis şehrinde güneydeki Asvân'a kadar olan Nil vadisinin çevresi Yukarı Mısır ve Akdeniz sahiline yakın delta kısmı Aşağı Mısır adlandırılmaktadır. Müslümanlar hâkimiyetine girmesinin ardından delta kısmına Vechûlbahrî, güneye ise Vechûlkıblî ve rakımının yüksek olmasından dolayı Saîd, Saîdümısır ve Mısırülulyâ olarak isimlendirilmektedir. İçinde birçok şehri barındıran geniş bir memleket olan Saîd, üç kısma ayrılır: Aşağı Saîd (Saîd Edna) Behnesâ'dan Fustat yakınlarına kadar gelir. Orta Saîd (Saîd Vustâ) İhmîm'den Behnesâ'ya kadardır. Yukarı Saîd (Saîd A'lâ) Burası, Asvân'dan İhmîm yakınlarına kadar uzanır. Bu bölge Fustat'ın güneyinde yer alıp iki dağ burayı çevreler ve Nil nehri, bunlarından arasında akar. Şehirler ve köyler Nil üzerine sıralanmıştır (el-Bağdâdî, 2019, C. 2, s. 335; Kavas, 2008, C. 35, s. 544).

¹⁵ Berberî ismi Latin kaynaklarında Barbari (barbar), eski Yunan kaynaklarında ise Barbaroi olarak geçmektedir. Yunan ve Latin dünyasının dışında olduklarından dolayı burada yaşayan halk bu isimle anılmıştır. Berberîler'in menşei ve anayurtlarını kesin değildir. Keza Kuzey Afrika'da ne zaman ortaya çıktıkları ve buraya ne zaman geldikleri kesin olarak tespit edilememektedir. Berberîler, İslam fethinden önce üç büyük grup halinde Berka'dan Atlas Okyanusu'na kadar yayılmışlardı. Bunlar: Birinci grup; Doğuda Trablus, Cerîd, Evrâs ve Berka bölgelerinde Levâteliler (Hevvâre, Avrîga, Nefzâve, Evrebe). İkinci grup; Batıda Orta ve Uzak Mağrib'de Sanhâceliler,

oturdu. (Ancak) Sicilya¹⁶ halkı ona itaat etmeyi reddetti. Bundan dolayı onun veziri Sâlim b. Râşid, halkı baskı altına alarak zulmetti ve onları aciz (durumda) bıraktı. Sicilya halkı bu duruma karşı isyan etti. Sâlim, isyan eden Sicilya halkının durumunu müşahade ettikten sonra izlenimine dayanarak isyanın sebeplerinin bir kısmını Kâim'e bildirdi. Kâim, Halîl b. İshak'ı bir grup orduyla yardıma gönderdi. Sicilya halkı, Halîl'e isyanımızın sebebi, Sâlim'in (bize) uygulamış olduğu zulümdür ve ateşkes talep ettiklerini (ona) bildirdiler. (Bunun üzerine) Halîl bu durumu halifeye bildirildi. (Bundan dolayı) Kâim, Sâlim'i azledip yerine başkasını atadı.

Kâim dönemindeki (meydana gelen) önemli olaylardan bir tanesi de şudur: Çocukların eğitimi ile meşgul olan Ebû Yezîd¹⁷, ona (Kâim'e) karşı isyan etti ve büyük bir kalabalık onun taht sancağı altında toplandı. Onun mezhebinde hoşgörü ve affetmeye yer yoktu. Nitekim Ebû Yezîd, Kayrevân üzerine yaptığı kuşatmayla (orayı) ele geçirdi, (orayı) yağmalama ve katletmek için emir verdi. Şeyhler, Seyyidler ve (şehrin) âyan ile eşrâfı şehirden çıkıp şefaate dilemeye başladılar. Ebû Yezîd, (onları) savaşılayıp ve oyaladıktan sonra şöyle dedi: Kayrevân, Kudüs'ten daha kutsal değildir. O şehir (Kudüs) kıyım ve saldırı sonucu harap oldu. Kayrevân da bir harap olursa hiç endişeniz olmasın."

Kâim ile onun (Ebû Yezîd) arasında savaşlar meydana geldiğini söylediler. Nihayet Kâim, onun tarafından bozguna uğratıldı. [3041] Ebû Yezîd, Kâim'i takip

Küçük Kabîliye'de Kutâmeliler, Büyük Kabîliye'de Zuvâveliler, Kabîliye ile Şelif arasında Cezayir sahillerinde Zenâteliler, Şelif'ten Mülûye'ye kadar uzanan bölgede İfrenliler, Rif'te Gomâreliler, Fas'ın Atlantik sahillerinde Masmûdeliler, Güney Fas'ta Lemtalılar, Büyük Atlaslar'da Cezûle, Batı Sahrâ'da Sanhâceliler yer almıştır. Üçüncü grup ise; Trablus'tan Cebeliamur'a kadar yaylaların sınır boylarına, Orta ve Uzak Mağrib'e kadar yayılan Zenâteliler. Fâtımîlerin kuruluşundan yıkılışına kadar Mağrib bölgesinde mezkûr devletin idaresinde kaldılar. Geniş bilgi için bkz. (Yıldız, 1992, C. 5, s. 478-483).

¹⁶ Arapça'da, keza Farsça metinde de sikkiliye olarak yazılan Sicilya, Akdeniz'in en büyük adasıdır. Güney İtalya, Fransa sahili ve Tunus arasındaki bölgede yer alan ada üç bölgeye ayrılmaktadır: Mazara, Demennuş ve Noto. Mazara Belrem yani Palermo'nun yer aldığı ve Tiran Denizi ile İfrîkiyye arasındaki toprakları ihtiva eder. Demennuş, Messîna'nın bulunduğu Güney İtalya'nın karşısındaki şehirleri kapsamaktadır. Noto, Yunan Denizi'nin sahil kesimlerini oluşturur. Buranın en önemli şehri Siracusa'dır (Tokuş, 2014, s. 28).

¹⁷ el-Kâim Biemrillâh'ın tahta geçmesinde birkaç ay sonra Hâriciler, Kastîliyye bölgesinde ayaklandılar. Bu ayaklanma Berberî Zenâte kabilesinden Yefrenoğulları (İfrenoğulları) koluna mensup Hâricî Ebû Yezîd b. Keydâd tarafından vuku buldu. Ebû Yezîd şîî nizamına karşı alenen propaganda yaptı. Aynı zamanda kendisine "mü'minlerin şeyhi" denildi. Ebû Yezîd propagandasını, Hz. Ali taraftarlarını kâfir saymak ve görüşüne muhalif olanları ise küfürle suçlayıp esir edilmelerini mubah olarak kabul edilmesi üzerine kurdu. Bununla birlikte kabileleri cihada davet etti (Çelik, 2018, s. 97-98).

ederek Mehdiye’de kuşatma altına aldı. İsmâîlîler, Ebû Yezîd’i deccâl olarak adlandırdılar. Asıl rivayet edilen şey şudur: “Deccâl, Mehdî veya Kâim’e karşı isyan etti.” Muhasara sırasında Kâim hastalanarak öldü. Onun yerine oğlu Mansûr Billâh tahta geçti. Kâim’in halifelik müddeti on beş yıl yedi ay sürdü.

el-Mansûr Billâh’ın Hilafeti

Kâim’in ölümüyle Mehdiye Kalesinin eşrafı Mansûr’a bîat ettiler. O, gayet cesaretli, mert, akıllı ve bilge idi. Babası Kâim’in vefatı sırasında, Hâricî Ebû Yezîd büyük bir orduyla kalenin kapısında olduğundan dolayı babasının ölümünü gizledi. Mansur iyi bir tedbir (aldı) ve büyük bir cesaretle Ebû Yezîd’i Mehdiye açıklarından uzaklaştırdı. Akabinde Mansûr, onu takip etti. Ancak Ebû Yezîd’in geçtiği yolların güçlüğünden dolayı daha fazla ileri gidemediğinden ona yetişemedi.

Ebû Yezîd, Sudan topraklarına kaçtı. Bu haberi işiten Mansûr, onun şerrini yok etmek için becerikli cesur bir grup (asker) görevlendirdi. Onlara, Ebû Yezîd’in peşine düşülmesinin emredilmesi üzerine harekete geçtiler. Onların çabasıyla Ebû Yezîd tutuklanıp Mansûr’un huzuruna getirildi. Halifelik makamı tarafından Ebû Yezîd ve ona arkadaşlık etmesi için beraberinde bir maymun ile birlikte demir kafese konulması için hüküm çıkarıldı. Bir müddet sonra Mansûr’un fermanıyla Ebû Yezîd’in derisini yüzdüler, derisinin içini samanla doldurup tüm şehirlerde gezdirdiler. Çevredeki İslam vilayetlerine Fetihnameler göndererek onun yakışır olmayan eylemlerini ifşa ettiler.

Mansûr’un kendi hilafeti döneminde, halkın ileri gelenlerinden olan ve bununla birlikte adalet ve cömertliğiyle bilinen Hasan b. Ali b. Ebi’l-Hüseyn Kelbî’ye Sicilya’nın idaresini verdi. [3042] Hasan başkalarıyla iyi bir şekilde geçindiği ve davrandığı için sevgi ve muhabbeti ile gönüllerde yer edindi, (burada) işleri yoluna koymakla meşgul oldu. Hal böyleyken Rumlar (Bizans) onunla savaşmak için ona doğru yöneldiler. İki grup yan yana gelince savaş vuku buldu, öyle bir savaş ki savaşın ateşi göğü kapladı. Hasan bu savaşta mağlup oldu. Bu sırada da Mansûr’un kölesi olan Ferruh, cesur bir grup askerle birlikte Hasan’ın yardımına geldi. İki grup birlikte Bizans ordusuna karşı savaştılar. Bizans çok kötü bir şekilde yenilgiye uğratıldı. Canını zor kurtaran kılıç artıkları da bin hile ile Bizans İmparatoruna iltihak ettiler.

Ebû Câfer Marvarrûdî, bu fethi kutlamak için birkaç şiir yazdı ve Mansûr’a sundu. Haber ediliyor ki: “Halifenin göz bebeği veliaht Mu’izz-Lidînillâh’ın ismiyle Mekke ve Medine’de, onun lakap ve adı minber hatipleri (tarafından okunsun) ve dinarlar (bastırmak) vesilesiyle halifeliğin ve imamlık burçlarının kapısı süslenip yerleşmesi için umutluyum.”

Ebü Câfer'in dile getirdiği o şey, gerçekleşti. Mansûr yedi yıllık halifelik görevinin ardından, otuz dokuz yaşında fânî dünyaya veda etti.

el-Mu'izz-Lidînillâh'ın Hilafeti

Mu'izz (المعز) irade sahibi ve cesaretli bir hükümdardı. Hükümdarlık vazifesini ve halkın yasalarını iyi bilirdi. Aynı şekilde devletin törenlerini yerine getirirdi. Babası, Muharrem 341/953 yılının mart ayının son gününde vefat etti. Aynı gün ona yeniden bîat ettiler. 347/958 yılında [3043] kölesi Cevher'e (Sıkıllî) emirlik vererek büyük bir orduyla Uzak Mağrib'e gönderdi. Bunun üzerine Cevher, Okyanus denizi ve Halidat¹⁸ adalarının sahillerine kadar gitti. Cevher, o denizin sahillerindeki meşhur memleketlerde bir ay boyunca av ile meşgul oldu, (avladıklarını da) Hilafet sarayına gönderdi.

Mu'izz-Lidînillâh kendi hilafeti döneminde Sicilmâse'ye¹⁹ ordu göndererek orayı fethedilmesini emretti. Kendisine Şâkirullah adını veren o memleketin sahtekâr valisine, Emirü'l-Müminin diyenlerin tutuklanması ve esir alınması için ferman çıkarmıştı. Bu fetihden sonra büyük ordusunu Bizans adalarına göndererek onun ordusu ile Bizans ordusu arasında çetin bir savaş meydana geldi. Mağribliler, düşmanları karşısında galip geldiler, çok sayıda ganimet elde ettiler.

Bu durum sırasında, Abbâsî halifelerinden önce Mısır yönetiminden sorumlu olan Kâfur İhşidî'nin vefat haberi Mu'izz'e ulaştı. Kıtlıktan dolayı Mısırlılar yoksul ve çaresiz kaldılar. Bu memleketin ayan ve eşrafı Mu'izz 'e mektuplar gönderdi, mektuplarında ya bizzat kendin gel ya da devletin ümerasından bir kişi gönder, dediler. Mu'izz, bu haberi aldığı anda Mısır üzerine fetih hareketlerini durdurdu. Cevher'i savaşçı, silah ustası, esnaf ve çeşitli yiyeceklerle dolu olan gemilerle birlikte yardıma muhtaç olan bu memleketin ahalisine sadaka olarak gönderdi.

Mısır'ın Fethi ve Mısır'da Fâtımî İstikrarı

Cevher, olabildiğince büyük bir servet ile birlikte çöl bölgelerden geçerek 358/969 yılında Mısır'a ulaştı. Cevher'in geldiğini gören perişan haldeki Mısır halkı coşkuya kapıldı. Mu'izz-Lidînillâh'ın sadakalarıyla onların muhtaç çehrelerinin yerine huzur ve mutluluk aldı. [3044] Cevher, İhşidîlerin bahçesine girdi. Fustât ve

¹⁸ Burası Atlas Okyanus'u üzerinde yer alan Kanarya Adalarıdır.

¹⁹ Sicilmâse Fas'ın güneydoğusunda Vâdîzîz'in kıyısında kurulan bir şehirdir. Coğrafi konumu itibarıyla İslam dünyasını altın ülkesi Bilâdüssûdan'a bağlayan tarihî kervan yolunun Sahrâ'ya açılan kapısı hüviyetini taşıyan bir merkezde yer almaktadır. 10. yüzyılın ortalarında bölgede Fâtımîler ile Endülüs Emevîleri arasındaki nüfuz mücadelesinin merkezi oldu (Ceran, 2009, C. 37, s. 136-137).

Aynü's-Şems arasında bir şehir inşa etmeye koyuldu, o şehre Kahire Mu'izziye adını verdi²⁰.

Hizmetkârı Cevher'in çabasıyla Mısır, İskenderiye, Diyâr-ı Saila, Dimyat, Mekke ve Medine bölgeleri Abbâsîlerinden hâkimiyetinden Şîîler'in hâkimiyetine geçti. Bu sırada Cevher, komutanlarından birisini büyük bir orduyla Filistin tarafına gönderdi. O komutana, Filistin'i fethedip Dımaşk'a yöneldi. Dımaşk ve Şam'ın diğer bölgelerini de ele geçirdi. Karmatîler'den bazıları yanlış hareketlerde bulundular. Mesela Hacerü'l-Esved ve diğer yanlış faaliyetleri²¹, Cevher Mısır'da onları cezalandırdı. Bu topluluğun geriye kalanları Şam vilayetlerine kaçtılar. Bu cümleden yola çıkarak, Karmatîler'in, İsmâîlîler'e bağlı başka bir grup olduğu aşîkârdır. Abbâsîler ve onların taraftarları Karmatîler'in tüm düşmanlığını İsmâîliyye'nin içinden saymışlardır.

Mu'izz-Lidînillâh, 936/972 yılında Mısır'a gitmek üzere çocukları ve hanımları ile birlikte Mağrib'den ayrıldı²². O beraberinde kendisine ait çok sayıda mal götürdü. Devrin bazı tarih kitaplarında yazdığına göre bu seferde on beş bin deve, on bin katır, Mu'izz altın paraya kırmızı ve beyaz renkten çizdiler. Mısır'ın ileri gelenleri Mu'izz-Lidînillâh'ı karşılamak için İskenderiye'ye koştular, onu orada karşılamakla müşerref oldular. (Mu'izz'in beraberindekiler Mağrib'den) ayrılıktan duydukları üzüntülerini ayrıntılı bir şekilde anlattılar. Burada teselliyle bu duruma alıştılar. (Fâtımî) halifesi onları adalet, ihsan, insaf ve minnetle mutlu etti.

²⁰ Mısır'ın Fâtımîler'in egemenliğine girmesiyle İslam tarihinde ilk defa Mısır'a, Bağdat'a bağlı olmayan bir iktidar hâkim olmuştur.

²¹ Karmatîler'in lideri Ebû Tahir 12 Ocak 930 tarihinde Mekke'ye gelerek buradaki hacıların mallarını yağmaladı. Bununla kalmayarak Arafat gününde hacılar tavafta bulunduğu sırada onların kanlarının akıtılmasını mubah saydı. Mekke ve çevresinde, Mescidi Haram'da ve Kâbe'nin içinde çok sayıda hacı kılıçtan geçirerek öldürdü. Akabinde ölülerini zemzem kuyusuna defnettirdi. Bunun üzerine kuyusunun üzerindeki kubbe yıkıldı. Ebû Tahir Allah'a şirk koştu. Karmatî lideri bu katliamından sonra Kâbe'nin örtüsünü çıkardı, kapısını yerinden söktü. Daha sonra Hacerü'l-Esved taşını yerinden sökerek beraberinde götürdü. Mekke emiri onun peşine düşerek Hacerü'l-Esved taşını yanındaki tüm mal ve para karşılığında iadesini talep ettiyse de kabul etmedi. Bundan dolayı emir onunla savaştı. Karmatî lideri bu savaş sırasında emiri, aile efradının çoğunu, Mekkelileri ve askerleri öldürdü. Bu dönemde Karmatîlerle ilişki içerisinde olan Fâtımîler, halkın onların aleyhinde konuşmasından dolayı Mehdî, Ebû Tahir'e bir mektup yazıp Mekke'den aldığı Hacerü'l-Esved taşını ve diğer malları iade edilmesini emretti. Ebû Tahir onun emrine itaat edeceğine ve tavsiyelerini yerine getireceğine dair bir mektup yazıp gönderdi. Mîrhând'ın bu kaydı olayın yaşandığı tarih ile ihtilaflıdır. Nitekim Hacerü'l-Esved taşının çalındığı tarih konusunda İbn Kesir (1994, C. 11, s. 282-284) ve İbnü'l-Esir'in (1989, C. 8, s. 173-174) de ittifak olduğu üzere 929 yılında ilk Fâtımî halifesi Ubeydullah el-Mehdî döneminde vuku bulan mühim bir olaydır.

²² 969 yılında İhşîdîler'e son vererek Mısır'ı ele geçiren Fâtımîler böylece devlet merkezini Mağrib'den Mısır'a naklederek burada idaresini kurmuştur (Ağırakça, 2000, C. 21, s. 552).

Mu'izz muhafızına adaletli bir şekilde işe koyul ki onun (halifenin) büyüklüğü hayal dahi edilmesin diye emretti. Altın ile dolu birkaç sandığı sarayın önüne konulmasını söyledi. Muhtaç olan herkesin her gün gelip içerisinde hacimli para bulunan bir kese altını almasını söyledi. Bir kesenin içerisine yerleştirilmiş paradan alsınlar. Şimdi sandık yerindedir, bu durum kerem buyurmanın işaretidir. [3045]

el-Mu'izz-Lidînillâh'ın Vefatı

20 Rebîü'l-âhir 365/27 Aralık 975 tarihinin cuma günü vefat etti²³. Mu'izz'in hastalığının sebebi, şöyle naklediliyor: "Mu'izziye'de saltanatını sürdürdüğü eski günlerde Bizans İmparatorluğundan bir elçi ona gelmişti. Mu'izz'ın Mısır'da ikamet ettiği bu dönemde, hastalığından dolayı Bizans İmparatorunun emriyle ona hizmet etmek için bir elçi gönderildi. Mu'izz, elçi ile baş başa iken ona şöyle de: Mehdiye şehrinde sana bir gün bir şey söylemiştim, hatırlarsan; Mısır ve Şam bir gün benim hâkimiyetime girecek. Elçi, evet dedi. Mu'izz ekleyerek konuşmasına devam etti, başka bir sefer de benim saltanatımda huzuruma gelersen beni Bağdat'ta Hilafetin başında görebilirsin. Elçi, buyurdu ki; eğer kızıp beni öldürmeyeceğine dair bana söz verersen sana bir şey söylerim. Mu'izz, her ne istiyorsan söyle, serbestsin dedi. Elçi: Mağrib topraklarında senin ayaklarına kapandım. Haşmet, azîmet, şan ve servetin gözümde öyle göründü ki senin heybetinden benim varlığım önemsizleşti. Senin gözün üzerindeki nurdan bir derece aydınlandı. Allah teâlanın var oluş sebebi zannettim. Şimdi onları görmüyorum." Mu'izz bu sözden çok etkilenerek hummaya yakalandı. Akabinde bu hastalıkla da öldü.

Mu'izz-Lidînillâh'ın müneccim olduğunu söylüyorlar. Mâhir, bir gün yıldız falında talihini gözledi. Orada bir işaret gördü, gördüğü bu belirtiyi müneccimlerden birisiyle paylaşıp onunla bu konu hakkında görüş alışverişinde bulundu. Müneccim, halifeye bu sıkıntı geçene kadar, birkaç gün gizli tutmalısın, dedi. Ancak Mu'izz, bu sözden yüz çevirip kendi devlet adamlarını toplayıp onlara şöyle dedi: Benim ecelim yaklaştı. Sevgili oğlumu size veliaht olarak bırakıyorum. Onu, size halife olarak tayin ediyorum, ona itaat etmelisiniz. Ona itaat etme hususunda zorluk çıkarmayın. Ona Aziz-Billâh lakabını verdi. Akabinde ruhunu Azrail'e teslim etti. Kırk beş yıllık ömrünün yirmi üç [3046] yıl beş ayını halife olarak geçirdi. İslahat²⁴ işlerinden dolayı yaklaşık olarak yedi ay onun ölümünü

²³ İbnü'l- Esir (1989, C. 8, s. 571); onun vefat tarihini 24 Temmuz 975 olarak belirtmektedir.

²⁴ Mu'izz'in ölümünün oğlu Aziz tarafından gizlemesi ıslahat faaliyetlerinin yapılmasından değil, aksine hâkimiyetini pekiştirmek istemesinden dolayıdır. Geniş bilgi için bkz. (Çelik, 2018, s. 224).

gizlediler. Mu'izz'in oğlu Aziz-Billâh'a bîat edilmesiyle beklenmeyen durum ifşa oldu.

el-Aziz-Billâh'ın Hilafeti

Babası Mu'izz-Lidînullâh'ın ölümü üzerinden yedi ay geçtikten sonra Mısır ve Mağrib halkı Aziz'e bîat ettiler. Onun amcası Haydar, babasının amcası Ebû'l-Fırat ve amcasının soyundan olan herkes ona sadâkat gösterdi. Rivayet edilen bu önceden halifeliğin ahdedilmesi meselesi (o zamana kadar) Aziz dışında sadece Harûn er-Reşîd hilafetiyle olmuştur.

Aziz'in gayet ahlaklı, sabırlı ve sâlim olduğu söylerler. Bîat gününde hutbede son derece anlamlı ve etkili öğütlerle dolu vaaz verdi. Mecliste bulunanlar onun bu sözleri ile hüzünlendiler. Memleketin durumuna teveccüh gösteren Aziz, Mağrib, Şam²⁵, Hicaz²⁶ bölgelerinin tamamını hâkimiyet altına aldı.

Onun saltanatı döneminde Büveyhîoğulları kölesi Alptekin²⁷, bir orduyla birlikte Bağdat'tan Şam'a geldi. Hasan b. Ahmet Karmatî ona katılarak Aziz'e karşı ayaklandılar. Aziz, emir ve çoğu Mısırlı olan hizmetindeki bir grup askerle Şam'a yöneldi. İki grup yan yana gelince Alptekin gözünü Aziz'in saltanatına dikti. O, içindeki korkuya hükmederek atından indi, tevâzu ile ilerleyerek Aziz'in üzenliğini öptü.

Aziz, Alptekin'i affederek ona çeşitli ihsanlarda bulundu. Alptekin ile birlikte bazı Büveyhî askerlerini kıymetli hediyelerle onurlandırdı. Bundan sonra Aziz Billâh ile Adudüddeve Deylemî arasında mektuplaşmalar²⁸ [3047] oldu. Bu durum sırasında Aziz'e muhalif olan herkesi yaraşır bir şekilde cezalandırdı. Aziz

²⁵ Ortaçağ Arapça kaynaklarında günümüzdeki tüm Suriye bölgesini ifade etmek için kullanılır. Geniş bilgi için bkz. (Tomar, 2010, s. 311-315).

²⁶ Hicaz; Kızıldeniz'in doğusunda, kuzeyde Ürdün'ün liman şehri Eyle'den (Akabe), güneyde Yemen sınırındaki Asîr'e ve doğuda Necid çöllerinden Irak'a kadar uzanan bölgeyi ifade eder. Ancak bölgenin doğu ve kuzey sınırlarının nerede bittiği ihtilâfıdır. Hicaz bölgesi tarih boyunca dini bir merkez hüviyeti daima korumuştur (Küçükaşçı, 1998, C. 17, s. 432).

²⁷ Alptekin et-Türkî Bağdat'ta Büveyhî emiri Müizzüddeve Ebû'l-Hasan Ahmed İbn Büveyhî'nin hâcibi Sebüktekin'in emrinde bulunan rütbeli bir Türk askeri idi. Sebüktekin'in ölümünden sonra bölgede Büveyhîler'in nüfuzunun yitirilmesi beklenirken Türkler Alptekin'in etrafında toplandı. Bundan dolayı da Alptekin nüfuz hayli artış oldu. Önce Şîi Büveyhîler'e ardından da Fâtımîler'e karşı mücadele etti. Neticede Fâtımî halifesinin himayesine girdi. Nitekim onun vesilesiyle Fâtımî ordusunda çok sayıda Türk'ün paralı asker olarak girmesini sağladı. Aynı şekilde Fâtımî ordusunu da Türk teşkilâtına tanzim etti. Geniş bilgi için bkz. (Ağırakça, 1989, s. 1-18; Çelik, 2012, s. 283-296).

²⁸ Büveyhîler ile Fâtımîler arasında nüfuz mücadelesinden kaynaklı bir ihtilaf mevcut oluyorsa da bu mektuplar sayesinde Büveyhî hükümdarı Adudü'd-Devle, Fâtımî halifesi Aziz-Billâh'ın imâmetini kabul etti. Aslında gerçekleştirdikleri iyi ilişkilere müşterek düşman Bizans'ın onların sınırlarına karşı saldırılarının önemli etkisi söz konusudur. Neticede bu iyi ilişkiler Büveyhîler'in Irak'a doğru gitmek için Dimaşk'a hâkim olmalarıyla bu iyi ilişkiler çıkar çatışmasına dönüştü. Bu çatışma daha sonra birbirlerinin neseplerini yalanlama noktasına vardı (Çelik, 2018, s. 246-247).

düşmanlarına karşı galip gelmesinden sonra Mısır'a geri döndü. Aziz, Şam yönetimini Yahudi kökenli birisine, Mısır yönetimini ise hristiyan birisine devretmişti. Onlar Müslüman halka çok şiddetli zulümlerde bulundular. Günün birinde bir kadın Aziz'e bir mektup verdi, yazılan şuydu: "Ey Emir! Yahudileri menşelerinden dolayı, Hristiyanları İsa'dan dolayı değerli kılan ve Müslümanları ise senin aracılığıyla rezil eden Allah üzerine yemin ediyorum ki, benim halime bak." Bu mektuptan dolayı çok üzülen Aziz, ikisini de azletti. Onlardan çok mal ve mülk alıp mezalimden²⁹ muaf tuttu.

Aziz-Billâh adaletle geçirdiği 21 yıllık (halifelik görevinden) sonra Ramazan 386/996 yılının Ekim ayında, ramazan ayında, fânî dünyaya veda ederek bâkî dünyaya intikal etti.

el-Hâkim-Billâh'ın Hilafeti

Hâkim-Billâh 26 Rebû'l-evvel 375/16 Ağustos 985 tarihinde Kahire'de doğdu. O Şîî hilafetinin içerisinde Mısır'da doğan ilk halifedir. Onun hilafet zamanında nesebini Hişâm b. Abdülmelik Mervan'ın³⁰ soyuna dayandıran bir kişi ona karşı isyan etti. Hâkim'in askerleri ile o Hâricî arasında çok şiddetli çatışmalar meydana gelmesinden sonra Arap emirlerden birisi İsmâilîler'in yardımıyla isyan etti. Onun yenilgiye uğrattı. Akabinde tutuklayıp İsmâiliyye devletinin mensuplarından olan Fazıl b. Sâlih nezdine gönderdi. Fazıl ise o şahsı Hâkim'in huzuruna gönderdi. [3048] Hâkim, o Hâricî'nin başına kırmızı bir külâh geçirilmesi ve elleri ile ayakları bağlanarak devesinin yanına oturtulmasını emretti. Bununla birlikte her fırsatta kafasına bir sille vurması ve Mısır halkını eğlendirmesi için yanına bir maymun konulmasını emretti. O Hâricî'yi öldürmek için deveden düşürdüler. Onun ölümünden sonra cesedini astılar. Bu Hâricî Devleti'nin varlığı 2 yıl sürdü.

388/998 yılında Hâkim, geceleri Mısır'ın kapılarını kapatmadı. Alış-verişten dolayı dükkân kapıları açık kaldılar. Dükkân ve evlerin kapılarında da meş'aleler yakıldı. İnsanlar her gece sokak ve çarşıları dolaştılar. Hâkim, devlet adamlarıyla birlikte geceleri halk arasında dolaşıyordu. İnsanlar bu vesileyle de onunla konuşuyorlardı.

Ezher Camii'nin Binası

392/1002 yılında Hâkim Kahire-i Mu'izziye'de Ezher Camisini inşa etti. Mezkûr yılda Hâkim hiç kimsenin şarap ve sarhoş edici şeylerin alış-verişine meyledilmemesinden dolayı (satışının yasaklanması için) emir çıkardı. Aynı

²⁹ Söz konusu kadının şikâyeti üzerine, mezkûr kişiler Divanü'l-Mezalim'e sevk edilmiş olsa gerek ki daha sonra affolunmuşlar.

³⁰ Emevîler Devleti'nin onuncu halifesidir.

şekilde meyhanelerdeki kap kacakları kırıp şarapları döktüler. Meyhane ve diğer zina ve fahişelik mekânları boş kaldı. Cenaze dışında kadınların yüzlerini açması yasaklandı.

Çelişkili Emir ve Fermanları

Bazı tarih kitaplarında, Hâkim-Biemrillâh, Ebû Ali Mansûr b. [3049] Aziz b. Mu'izz b. Mansûr b. Kâim b. Mehdî, babasının yerine hilafete oturduğu yazılmaktadır. Kendini Allah'tan korkmuş gibi göstermek için binek hayvan olarak eşiği kullandı. Çarşı ve pazarlarda gösterişsiz seyretti. Yüce Peygamberimiz aleyhissalatu vesselam Musa gibi Sina Dağında Allah ile gizli görüştüğü gibi ben de görüşüyorum. İyi emrettiği ve kötüyü yasakladığını abartılı abartılı bir şekilde söyledi. İnsanlar şarap içmekten tiksirmedikleri için bahçelerin çoğunun kaldırılmasını ciddi bir şekilde emretti. Kadınların evlerinden kesinlikle dışarı çıkmaması için onların çizme dikmelerini (dahi) yasakladı.

Aynı şekilde Yahudi ve Hristiyanların at üzerinden seyahat etmelerini yasakladı. Eğer at veya katır üzerinde seyahat ederlerse Müslümanlardan farklı görünmek için; demir üzeniyi kullanmaktan kaçınmalarını emretti. Bunun dışında (gayri Müslimlerin) hamamlara halhâl ile gelmelerini, dışarıda ise çingiraklı gerdanlık takmalarını emretti. Bir süre sonra onları bu uygulamalardan muaf tuttu.

Hâkim kendi hilafeti döneminde medreselerin kurulmasını emretti. Bu medreseye âlimler ve fakîhler atadı. Çok sayıda mülkü vakfetti. Peyderpey bir şekilde zeytin, bal ve onlardan yapılan her şeyi Nil Nehri'ne dökmeleri için emir çıkardı. Bu hükmün nüfuz ettiği o dönemde çok sayıda kap kacak kırdırttı. Hâkim'in emrinden dolayı av köpekleri hariç, memleketteki köpeklerinin tamamı öldürüldü.

Hâkim kendini zâhir, dindâr, iyi bir insan olarak gösterirken aslında o iki yüzlü olup onun elin altındaki kişiler fuhuş, tecâvüz ve her türlü pis işlere giriştiğini ve onları hiçbir şekilde sorgulamadığını söylüyorlar. Bu durum devam ettiği sırada bir gün Hâkim yolda giderken, kadın suretli bir heykel koydular. (Hâkim'in) gözü ona ilişince fuhuş, lanetini ve ecdâdını gördü. Bu durumdan etkilenince Mısır'ın yağmalanmasını emretti. Bu yüzden Mısır'ın yarısı tahrip oldu.

Hâkim'in alışkanlık haline getirdiği işlerden birisi de şudur: Mektuplar yazıyordu ve bir kişiye veriyordu. Bu mektupların bazısının içeriği şöyleydi, o mektubu alan kişi götüren kişiye bir şeyler versin. Bazı mektupların da içeriği mektubu alan kişi, mektubu götüren kişiyi cezalandırması için hazırlanmıştı. Her kimse kapalı mektubu Emir'e götürdüğünde, Emir de mektubun içeriğine göre ona davranıyordu.

Kadı Ahmet Damğanî kitapta Hâkim'in Mısır'dan bir grubu, [3050] Medine'de ikamet eden Şiîler'den birisinin kandırılması için görevlendirdiğini belirtmiştir. Resulullâh (Efendimiz) aleyhisselâmın türbesine girip Ebûbekir ile Ömer'i çıkarmak için onun evinden bir hendek kazdılar. O günlerde karanlık, rüzgar ve şiddetli yıldırım meydana geldi. Halk bunun korkusundan tövbe ve pişmanlık dilemeye başladı. Resulullâh sallallâhu aleyhissellemin türbesinin üzerinde ağladılar. O tûfân hiçbir şekilde teskîn olmadı. Medine'deki Şiîler'in âkıbeti Hâkim ile ortaya çıktı. Medine valisi o Mısırlı topluluğu tutuklayıp cezalandırdı. Bununla birlikte şehrin havası önceki mevcut durumuna döndü. Bazı tarihçiler Hâkim'in söz konusu durumunu ayrıntılı olarak kaydetmiştir. Onlardan geniş bir şekilde bahsedilir. Kuşkusuz onlardan bazıları özetlenmiştir.

Hâkim kendi hilafeti döneminde kız kardeşini Emirü'l-Cüyûş ile işbirliği yapmakla ithâm ettiği söylenmektedir³¹. Onları ortadan kaldırmak istedi. Emirü'l-Cüyûş bundan haberdar olunca onu katletmek için bir grubu onun üzerine yönlendirdi. Hâkim her sabah bir eşeğe binerek, Mısır havalisinde yer alan bir dağa giderdi. O, müneccimliği iyi bilirdi. Ekleyerek şunu söyledi; eğer falan gece bana zarar ulaşmasaydı, yaşım sekseni geçerdi.

Vaat edilen gece gelip çatığında Hâkim, annesini tavafa gitmeyi çok istedi. O gece hiçbir hareket olmayınca yalvardı. Hâkim ansızın annesinin emriyle hareket etmesiyle ızdırap başladı ve annesine dedi ki: Eğer beni bırakmazsan ruhum bedenimde ayrılacaktır. Kuşkusuz hilafet sarayından çıkıp belirtilen yere gitti. Pusuda bekleyen tâife onu [3051] öldürdü. Onun cesedini kız kardeşine götürdüler. Kız kardeşi de hilafet sarayında onu defnetmeye etmeye koyuldu. Vezir dışında Şiîler'den hiç kimse bu sırdan haberdâr değildi.

Bir hafta sonra Mısır kadısı, Hâkim'in meselesini açıklayarak şöyle dedi: Hâkim'in emri sonlandırıldı. O Allah'a gitti, ondan sonra halifelik oğluna düşüyor. Hâkim'in hilafet müddeti yirmi beş yıl idi. Otuz üç yıl yedi ay aydan fazla ömrü adım adım yaşamdan kopmuştu.

el-Zâhir-Lii'zâzidînullâh

Hâkim-Biemrillâh katledildiğinde onun olayını ifşa ettiler. Kâdi'l-Kuzât, devlet erkânı ve halkın ileri gelenleri dua ederek Zâhir'e bâat ettiler. O ceddi Aziz

³¹ Hâkin'in kız kardeşinin ismi Sittülmülk idi. Saray politikasından uzak durmayan Sittülmülk, halife tarafından zaman zaman kamu işlerinden uzaklaştırılıyordu. Bundan ötürü canından korkan Sittülmülk Hâkim'i ortadan kaldırıp devlet işlerini düzene koymak için halifeye karşı komplo kurdu. Hâkim'den sonra Sittülmülk, bir süre devlet işlerini vâsilikle yürüttü. Daha sonra devlet işlerini tekeline aldı, bu durum 5 Şubat 1023 tarihinde ölünceye kadar devam etti. (Tomar, 2009, C. 37, s. 276-277; Çelik, 2018, s. 291-293).

gibi, iyi temiz yüzlüydü. O çok iyi bir politikacı olmakla birlikte tam bilge idi. O fitneleri dindirdi. Din ve devleti esas istikamet kabul etti.

Halifelik kendisine verildiğinde, ilk etapta Hâkim'i katleden Cüyûş emirliğine bir düzen verdi. Emirü'l-Cüyûş'u güvenli kıldıktan sonra babasının intikamı alınması için emir verdi. Ardından amcasını Emirü'l-Cüyûş'un yardımcısı olarak görevlendirdi.

415/1024 yılında Mısır'da büyük bir kıtlık [3052] meydana geldi. Ekmeğin rıtlı³² bir dirheme alıyorlardı. Bu sıkıntılı süreç iki yıl sürdü.

420/1029 yılında Zâhir, Müstansır-Billâh Ebû Temîm'i görmekle mutlu oldu³³. Onun doğum gününde, Mısır süslendi. Halk sevincini ve mutluluğunu ifade edip eğlenceyle meşgul oldu. Bu yılda Mısır ve Remle'de³⁴ büyük bir deprem meydana geldi. Nitekim o civardaki dağlar neredeyse yerle bir oldu. Remle'de binalar ve minareler yıkıldı. O şehirde çok sayıda tahribat meydana geldi.

Mezkûr yılda Horasanlı³⁵ hacılar, Mısır ve Şam yoluyla geri döndüler. Zâhir onlara karşı lütfkâr davranarak çok sayıda değerli hediye takdim etti. Hacıların henüz Bağdat'ta olduğu sırada, Sultan Mahmûd b. Sebük Tekin³⁶ elçisini halife Kâdir'e gönderdi. Sultan'ın, hacıların mülhit olan Mısır hâkiminin hediyelerini niçin aldıklarını anlamadığını (elçi) halifeye bildirdi. Kâdir, o giysilerin hacılardan alınıp yakılmasını emretti.

421/1030 yılında Bizans İmparatoru ülkesinden 600 bin kişilik bir ordu hazırlayıp Şam'a yöneldi. Halep sınırına ulaştığında hava iyice sıcak olmasından dolayı ordusu çok susadı. Bununla birlikte Halep halkı onlara gece baskın düzenleyerek Bizans ordusunu yenilgiye uğrattı. Tamamen Allah'ın lütfuyla

³² Kelime Grekçedir. Türkçeye Arapça üzerinden geçmiştir. 100 dirhemlik ağırlık birimine verilen addır (Kallek, 2008, C. 35, s. 52-55).

³³ Müellifin edebî ve içdeli bir dil kullanmasından ötürü tercümesi zor olan bir cümle kurulmuştur. Ancak burada ifade edilen şey Zâhir'den sonra Fâtımî halifesi olan Müstansır-Billâh'ın dünyaya geldiği gün ve o esnada Zâhir'in sevincini ifade etmektedir.

³⁴ Yafa Limanı'nı Kudüs'e bağlayan yolun içinden geçtiği Şefelah ovasında yer alır. Kudüs'e yaklaşık 45 km. uzaklıktadır. Kurulduğu yerin kumlu olmasından dolayı bu isimle anılmıştır (es-Sakkâr, 2007, C. 34, s. 560).

³⁵ Horasan, Irâk'tan başlayıp Hind Hudutlarına kadar olan tüm toprakları muhtevasına alan bölgenin ismidir. Tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgenin adı iken günümüzde bölgenin toprakları üç bölgeye ayrılmış olup Merv, Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan, Herat ve Belh yöresi Afganistan, geriye kalan kısım ise İran'ın sınırları içerisindedir (Çetin, 1998, C. 18, s. 234-241).

³⁶ Mezkûr kişi Gazneliler Devleti hükümdarı Gazneli Mahmud'dur. Söz konusu devlet, Afganistan'ın Gazne şehrinde kurulmuş olup Sünnî bir Türk-İslam devletidir. Fâtımîler Devleti'nin Şîî olmasında ötürü, Gazneliler ile aralarında mezhepsel ihtilaf söz konusudur. Bundan dolayı bu tavrı takınmıştır. Geniş bilgi için bkz. (Zeki, 2019, s. 286-289).

Müslümanlara büyük bir fetih nasip oldu. Müslümanlar bunun için şükür namazı kıldılar. İhtiyaç sahibi kimselere sadakalar verdiler.

Şevval 427/1036 yılının Temmuz ayının ortalarında Zâhir, Akciğerin su toplamamasından dolayı vefat etti. Onun ülkesindeki halk bu olaydan dolayı üzüntü duydu. Zâhir'in hilafeti on altı yıl olup ömür süresi ise otuz üç yıl idi. [3053]

el-Müstansır-Billâh Hilafeti

Müstansır-Billâh saltanatın başına geçtiği zaman yaşı yediden büyük değildi. On bir yaşında düzenli bir süvârî birlikle Nil Nehri'ne gezmeye gitti. O gün hiç kimsenin kıymeti hakkında bilgi sahibi olmadığı altın ve mücevher işlemeli bir taç başına takmıştı. Mısırlıların gözü o tacın yansımasıyla parladı.

Onun zamanında meydana gelen fetihlerden birisi, isyan eden Halep valisi Nasır b. Sâlih b. Mirdâs'ın³⁷ üzerine bir ordu göndererek onu tutuklayıp öldürmesidir. Bu memleket bir kez daha Şîler'in hâkimiyetine girdi. Aynı şekilde (Müstansır) Arap, Mağrib, Diyarbekır ve Diyar-ı Rebîa³⁸ çevre vilayetlerine ordular gönderdi. Halife bu seferlerin tümünde düşmanlarına karşı galip geldi. Bu memleketlerde kimse ona karşı direnmedi.

435/1043-1044 yılında İfrîkıyye valisi Müstansır'ın adını hutbeden çıkarıp Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'a itaat etmeler için uyarıda bulundu. Kâim [3054] ona, bu girişiminden dolayı hediye ve menşûr gönderdi. Onun ele geçirdiği her vilayetin idaresini tasarrufuna bıraktı.

444/1052 yılında Halep halkı isyan edip şehri zapt ettiler. Müstansır, isyancıları bertaraf etmek için bir orduyu onların üzerine gönderdi. Mısırlılar Halep açıklarına vardıkları zaman o kadar yağmur yağdı ki askerlerin çoğu çamura fena bir şekilde gark oldu, canını kurtaranlar da geri döndüler. Akabinde bir kez daha savaşmak için hazırlanıp Halep'e yöneldiler. Mısırlılar bu sefer o şehrin valisini yenerek orayı ele geçirdiler.

³⁷ Ebû Ali Esedü'd-devle Sâlih b. Mirdâs b. İdrîs Kilâbî Cezîre'de yaşayan Kilâb b. Rebîa kabilesine mensup bir bedevî reisi idi. Rahbe'ye hâkim olduktan sonra Fâtımî halifesi adına hutbe okuttu (1008). Fâtımîler'e bağlılığından ötürü Halife Hâkim-Biemrillâh kendisine Mürtezaddevle lakabını verdi. Bölgedeki yayılmacı politikasından dolayı zaman zaman Fâtımîlerle ilişkileri bozuldu. Neticede Zâhir-Lii'zâzidîmillâh'ın girişimiyle ortadan kaldırıldı (Özaydın, 2009, C. 36, s. 41).

³⁸ Cezîre bölgesi İslam'dan önce ve İslam tarihinin başlarında buraya yerleşen Arap kabilelerine nispeten Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr adıyla üç bölgeye taksim edildi. Diyâr-ı Rebîa kısmında Musul, Nusaybin, Dârâ, Sincar, Cizre gibi önemli merkezler yer alırdı (Şeşen, 1993, C. 7, s. 509-511).

Bu durum sırasında Arap emirlerinden bir grup İfrîkıyye'yi kuşattı. Abbâsî (halifesi) Kâim'in adını hutbe ve sikkelerden kaldırdılar. Bunun yerine Şîî Müstansır'ın adını hutbede okudular ve sikkeleri (onun adına) bastırdılar.

446/1054 yılında Mısır görkeminde birtakım yıldızlar ortaya çıktı. Bu yıldızların parlaklığı o şehri aydınlattı. Bu durum uzun bir süre devam etti. Bununla eşzamanlı olarak çetin bir kıtlık ortaya çıktı. Her gün yüz(lerce) kişi ekmek kıtlığından dolayı hayatını kaybediyordu.

Cemâziye'l-evvel 460/1068 yılının mart ayında Müstansır'ın Mısır ve diğer vilayetlerinde büyük bir deprem meydana geldi. Bu depremin beraberinde getirdiği çetinlik o kadar ileri bir düzeye ulaştı ki balıklar denizlerin derinliklerinde ızdırıp çektiler. Müstansır, bu sıkıntıyı def edilinceye kadar ihtiyaç sahibi kimseler için çok sayıda mal ve mülk sarf etti. Bu yıl kayıtlar, Abbâsî halifesinin emriyle yazıldı. Bunun içeriği, Mısır ve Mağrib'e hâkim olan Şîîler'in davası aldatmadan ibaret olup ve onların soylarını tükeniyor, şeklindeydi. (Halife) kaydı, Münecim ile Abbâsî hanedanının samimi ve yakın olduğu kimseler birlikte onayladı. Toplumlarda ve minberlerde bu kaydın okunması için nüshalarını çevredeki vilayetlere gönderilmesini istediler. Halife veziri Reisü'r-Rüesâ buna mâni oldu. Ancak kayıtlar çoktan yayılmıştı.

Hülasa Besâsîrî'nin Abbâsî (halifesi) Kâim'i bir yıl boyunca tutuklayıp hapsedmesine kadar Müstansır-Billâh'ın devlet işleri fevkalâde yolunda gitmekteydi. Medinetü's-Selâm'da (Bağdat) [3055] hutbeyi Müstansır adına okutmaları için emir verdi. Bazı tarih kitapların naklettiğine göre Müstansır akıl hastalığına yakalandı. Nitekim değerli mücevherleri süsleyip suya dökerdi, (normal hayatında ise) çok cimri idi. Ordunun ulûfe ve gelenekleri geri aldığından dolayı ordu hilafete yürüyüp onu tutukladılar, maaş ve haklarını talep ettiler. Neticede bazı haklar konusunda anlaşmaya varılınca da halifeyi serbest bıraktılar.

İranlı Dâîler

Müstansır döneminde, Nâsır Hüsrev onun daveti üzerine Horasan'dan Mısır'a gelip orada yedi yıl kaldı. Her yıl hacca gidip Mısır'a geri dönüyordu. Son kez hacca gittiğinde Basra yoluyla Irak ve Horasan'a gitti. Birçok yol kat ettikten sonra Belh'e varınca (orada insanları) Şîîliğe davet etmeye başladı. Düşmanları onu öldürmek istediler. Korku ve endişeye kapıldı. Bir dağda gizlendi. Su ve bitkilerle yetindi. Yirmi yıl boyunca gizli bir hayat yaşadı. Aynı şekilde Hasan Sabbâh Himyerî de Sultan Melikşah'ın korkusunda gizlenerek yaşadı, bir süre sonra Mısır'a gidip orada bir yıl kaldı. Bu müddetten sonra Diyâr-ı Acem'e³⁹ gitmek için

³⁹ 10. yüzyıldan itibaren, Arap olmayan toplumların ve özellikle İranlılar'ın İslam dünyasında sosyal ve kültürel alanda olduğu gibi politik alanda da güç kazanmalarıyla birlikte, sadece coğrafi ve etnik

Müstansır'dan izin aldı. Hasan yakında atacağı adımları beyan etmek üzere girişimcileri davet etti; İnşallah Teâlâ.

Müstansır'ın hâkimiyetinin üzerinden altmış yıl geçtiğinde Kahire muhafızı Dâî Acel'e itaatini bildirdi. İslam'da hiç kimse onun gibi hüküm sürmemiştir. Onun akabinde Şîî hilafetinde gevşeme meydana geldi. Bu durum hilafetin tamamen dağılmasına kadar sürdü. [3056]

el-Müsta'li-Billah'ın Hilafeti

Müstansır, önce büyük oğlu Mustafa-Lidinillah Nizâr'ı veliaht tayin etmişti. Bu tayinden sonra Nizâr'ın bu görevi yapmamasına öfkelenerek diğer oğlu Müsta'li Billâh Ahmed'i halef olarak tayin etti.

Müstansır âhirete intikal ettiğinde İsmâîlîler iki fırkadan oluşuyordu. Bu fırkalardan birisi; Müsta'li'ye biât edip onu hilafet tahtına oturttular. Kendi inancına göre ilki ile aynı inanca sahip olan bir zümre, Nizâr'ın adıyla davette bulundular. Hasan b. Sabbah Himyerî ikinci fırkaya bağlıydı. Nizârî Kuhistan da Mustafa-Lidinillah Nizâr'ın taraftarları grubundaydı. Bu davaya bağlı olduğundan dolayı onun lakabı "Nizârî Dal" idi.

İmam Câfer es-Sâdık aleyhissalâtu vesselam en büyük oğlu İsmail'i veliaht tayin etmişti. İsmail'in devamlı şarap içtiğini bildiği için onu azledip kendisinden sonra imam olarak Mûsâ Kâzım'ı tayin etti. İsmâiliyye nazariyesinde imâmetin büyük evlada geçmesi âdet olduğu için İmam Câfer es-Sâdık'ın ölümünden sonra Mûsâ'yi değil, İsmail'i imam olarak kabul ettiler⁴⁰.

Müsta'li hilafet tahtına dayanarak kardeşi Nizâr'ı [3057] ortadan kaldırmak istedi. Nizâr korkudan İskenderiye tarafına gitti. Oranın valisi, babasının kölesi idi. O, Müsta'li'yi azledip yerine Nizâr'ı halifeli yaptı. Müsta'li, Nizâr'a tâbi olan İskenderiye hâkimini tutuklanıp öldürülmesi için büyük bir orduyu o vilayete gönderdi. Nizâr'ı esir alarak iki çocuğu ile birlikte Müsta'li'nin huzuruna getirdiler. Müsta'li, Nizâr'ı ölümüne kadar Kahire'de hapiste tutulmasını emretti. Müsta'li'nin saltanatı yaklaşık olarak yedi yıl sürdü. Müsta'li, Nizâr'ı taraftarları tarafından bıçaklanarak öldürüldü. Onun yaşam müddeti yirmi sekiz yıl idi.

bir ayrımı ifade etmiştir. Bu bağlamda, Selçuklular devrinden itibaren İsfahan, Tahran ve Hemedan arasında kalan merkezi İran (Cibâl) için Irak-ı Acem tabiri kullanılmaya başlanmıştır (Karaismailoğlu, 1988, C. 1, s. 321).

⁴⁰ Bu konuyla ilgili geniş bilgiyi çalışmamızın giriş kısmında açıklık getirdik.

el-Âmir-Biahkâmillâh'ın Hilafeti

Babası Müsta'li-Billâh'ın vefat ettiği gün memleketin ileri gelenleri ona bâat ettiler. Onun hilafeti döneminde Franklar (Haçlılar) ülkesinin sınırlarına geldiler. Biahkâmillâh, Emirü'l-Cüyûş'u çok büyük bir orduyla onları geri püskürtmek üzere görevlendirdi. Haçlılar zor durumda kalarak barış talep ettiler. Emirü'l-Cüyûş bunu kabul etti. Haçlılar, Askalan'a geri döndüler; O şehrin valisi Şemsü'l-Hilafe bu topluluk arasında anlaşmazlık meydana geldi. Emir, Emirü'l-Cüyûş'a bu hâdisi ortadan kalkana kadar hali hazırda beklenilmesini emretti. Emirü'l-Cüyûş, Askalan tarafına ordu sevk ederek Şemsü'l-Hilafe'yi öldürdü, Haçlılar da yenilgiye uğratıldılar. [3058]

Âmir-Biahkâmillâh hilafeti döneminde, Emirü'l-Cüyûş'un can düşmanı olan Nizârî'ye topluluğu onu takip ettiler. Kırk günlük zaman zarfında Emirü'l-Cüyûş'un evinden damadı olan Âmir'in sarayına nakit para ve eşya çaldılar. Nizârî fedâileri Fâtımî Hilafetinin kölelerinden birisi olan Aksungur'u da Musul Camisi'nde bıçakla öldürdüler. Âmir'in hilafeti döneminde Şam bölgesinde Nizârîyye daveti yaygınlaştı. Bu civardaki bazı kaleler onların eline geçti.

4 Zi'l-ka'de 524/9 Ekim 1130 tarihinde Bâtıniyye ve Nizârîyye mezhebinin aşırılarından bir grup Nizâr'ın intikamından dolayı Âmir-Biahkâmillâh'ı öldürdüler. Âmir'in erkek çocuğu olmadığından Müntasır'ın evlâtlarından birisi olan Hâfız-Lidînillâh Ebû Meymun Abdulhamîd'i veliahdı olarak tayin etti. Hâfız Ebrû'nun naklettiğine göre Âmir'in saltanat müddeti yirmi dokuz yıl idi.

Hâfız-Lidînillâh'ın Hilafeti

(Âmir-Biahkâmillâh'ın) vefatından sonra Mısır'ın ileri gelenleri, vezir ve emîri ona bâat ettiler. Hâfız, Emirü'l-Cüyûş Ebû Ali Ahmet b. Efdal'ı eğitimden geçirdi. Akabinde ona vezirlik görevini tevdi ederek mertebesini yükseltti. Ebû Ali'nin daha yeni başladığı bu görevi sırasında Nizârî fedâilerince katledildi. [3059] Ebû Ali'nin yerine bir başkası vezirlik makamına geçti, o da selefinden birkaç gün sonra kan aldırıldığı sırada kan kaybından dolayı öldü⁴¹. Hâfız, oğlu Hasan'ı ikinci vezirin yerine tayin etti.

Hasan'ın cesur ve hayâsız olduğunu söylerler. Nitekim bir gecede kırk emîri öldürdü. Hâfız, oğlunun bu hiddetinden dolayı korkunçlaşmıştı. Bir grup Hasan'ı öldürmek için girişimde bulundu, Hasan onları cezalandırdı. Kurtulan emir ve diğer askerler durumu halifeye bildirdi. Onlar, halifeye oğlunu bize bırakmazsan seni oğlunla birlikte ortadan kaldırırsın, dediler. Hâfız, hayret edici bu şart karşısında Yahudi tebaadan birisinin Hasan'ı zehirlemesini emretti.

⁴¹ Söz konusu kan aldırma, sağlığı koruma veya tedavi amacıyla yapılan "Hacamat" olduğu kanaatindeyiz.

Âmir-Biahkâmillâh Cemâziye'l-âhir 544/1149 yılının ekim ayında Mısır'da vefat etti. Onun hilafet süresi yirmi yıl idi. Yaşam müddeti seksen yıl idi.

Zâfir-Lidînillâh'ın Saltanatı

Hâfız, ölümünden sonra insanlar oğluna bîat ettiler. Onun hilafeti döneminde Taberiye hâkimi, hutbeyi Abbâsî halifesi adına okutmak istediğinden [3060] Nizâriyye cemaatinin feryât ve figânları göğ'e kadar ulaştı. Hatibi dövüp minberi yaktılar. Bundan ötürü gerçekleştirecekleri bu mühim girişimi askıya alındı.

549/1154 yılında Zâfir katledildi. Buna Zafir'in veziri Abbâs'ın güzelliği ve çekiciliği olan Nasr adındaki oğlu sebep oldu. Nitekim Zâfir, bir an dahi onun yanından ayrılmasına izin vermezdi. Bu söz halkın diline düşünce Zâfir, Nasr ile itham edildi.

Zâfir hilafeti döneminde son derece mamûr olan bir köy Nasr'a bağışladı. İnsanlar, Nasr'a bundan dolayı önem atfedildiğini söylediler. Bu kirli hadiseden dolayı, Abbâs harekete geçti. Zâfir'i seçkin kişilerle birlikte kendi evine ziyâfete davet etti. Bu sırada pusuda bekleyen bir grup dışarı çıkıp Zâfir'i yakın arkadaşlarıyla birlikte öldürdüler. Abbâs, öldürülenleri kendi konağına defnetti. Zâfir'in hilafet süresi beş yıl altı ay idi.

Fâiz-Binasrillâh'ın Hilafeti

Babasının katledildiği gün ona bîat ettiler. Fâiz o zaman beş yaşındaydı. Fâiz halife olunca da Melik Sâlih'i vezir olarak atadı. Abbas'ın tutuklanması için emir verdi. O sırada Abbâs, canını kurtarmak için çok sayıda mal ve değerli eşyayı yanına alarak Mısır'dan ayrıldı. Yolda Haçlılar onunla karşılaştı, onu tutuklayıp tüm malını gasp ettiler. [3061]

Melik Sâlih vezirlik makamına dayanarak Zâfir'in cesedinin defnedildiği evden çıkartılmasını emretti. Büyük bir görkemle babası ve ceddinin metfun olduğu yere defnetti. Fâiz'in hilafeti döneminde, Abdülmümin Mağrib bölgesini istîlâ etti. Haçlıların hâkimiyeti altında olan memleketlerden birçoğunu ele geçirdi.

Fâiz'in iyi huylu ve faziletli bir genç olduğunu söylüyorlar. Ama onun ömrü ve saltanatı uzun sürmediğinden ondan bir haz da alamadı. Yaklaşık olarak hilafeti altı yıl iki ay sürdü. Safer 555/1160 yılının şubat ayında, yaşamın baharında fânî dünyaya vedâ etti. Bazıları saltanatının daha kısa sürdüğünü söylüyorlar.

Âdîd-Lidînillâh'ın Hilafeti

Fâiz-Binasrillâh'ın vefat ettiği gün memleketin ileri gelenleri Âdîd-Lidînillâh'a bîat ettiler. O, Şîî İsmâîlîler'in son halifesidir. Onun hilafeti döneminde Haçlılar, Mısır'a yöneldiler. Haçlılar bölgeye vardıkları zaman Mısır halkını istîlâyâ uğrama korkusu sardırıldığından dolayı barış talep ettiler. İki taraf arasındaki karşılıklı

görüştükten sonra bir milyon dinar (هزار هزار) karşılığında barış yapma konusunda uzlaşma sağlandı. Onlardan bazıları acele edilmesi, bazıları da teslim olma fırsatının verilmesi şartını ileri sürdüler.

Neticede barış sağlandığından son Haçlılar burayı terk ettiler. Bu durum [3062] Mısır devlet ricâline son derece ağır geldi. Bundan ötürü Hristiyanlar'dan öcünü almak için Şam Valisi Nûreddin Mahmud'a sığınmaya razı oldular. Âdîd'ın veziri olan Şaver, 100 bin dinarı (Haçlılar'a) din düşmanlarına teslim etti ve geriye kalan ödeme için de erteletti. Âdîd'ın emriyle Nûreddin Mahmud'a bir mektup yazılarak, Haçlıların istilasından kurtarılmalari için yardım istendi.

Nûreddin Mahmud, durumun hakikati hakkında bilgi alarak Esedüddin Şirküh'u 80 bin kişilik bir orduyla muhaliflerin (Haçlılar) ortadan kaldırılması için görevlendirdi. Şirküh Mısır bölgesine ulaştığı zaman Haçlılar, onun geldiğinden haberdâr oldu. Bundan dolayı hüsrana uğrayarak geri döndüler. Şirküh Rebîü'l-âhir 564/1169 yılının ocak ayında Kahire'ye ulaştı. Halife Âdîd, Şirküh'un yardımından dolayı ona hilat gönderdi. Anlaşmayı da kendi eliyle yazma suretiyle onu yeni vezir olarak atadı.

Bu durum sırasında Âdîd, vezir Şaver'in istila ve baskıya sebep olmasından dolayı ona incinmişti. Âdîd memleket işlerini görüşmek için bir gün Şirküh'un sarayına gitti. Bu esnada Nûreddin Mahmûd'un emriyle gelen grubun içerisinde yer alan Esedüddin Şirküh'un kardeşi Ali b. Selahaddin Yusuf b. Necmeddin Eyyûb, Şâver'i tutukladı. Bu haber Âdîd'a ulaştığında bir elçi göndererek vezirin kellesini istedi. Nûreddin Mahmûd'un askerleri verilen emri yerine getirdiler.

Şâver'in katledilmesinden sonra, Esedüddin Şirküh vezir oldu. Şirküh bu görev süresi boyunca da işleri yoluna koymakla meşgul oldu. Bu göreve getirilmesinin 65. gününde âhirete intikal etti. Onun ölümüyle Âdîd, vezirlik görevini Selahaddin Eyyûbî'ye tevdi etti. Selahaddin Eyyûbî 1 Muharrem 567/4 Eylül 1171 tarihinde Âdîd'ın adını hutbeden kaldırılıp yerine Abbâsî (halifesi) Müstazî-Biemrillâh'ın adını okutmasına kadar ordudaki düzenlemelerle meşgul oldu. Bununla birlikte İsmâiliyye halifeler (Fâtımîler) Devleti sona erdi. Zaman ihsanda bulunduğuna pişman oldu. [3063]

Hutbeden Fâtımî Halifelerinin İsmiinin Silinmesi

Bunun nedeni, Selâhaddin Yusuf amcasının mevkiine geldiğinde, Şirküh'un emirlerinden olan ve büyük imtiyaz sahibi olan Bahaeddin Karakuş'un yardımıyla devlet erkânı itibarsızlaştırdı. Bundan haberdar olan Nûreddin Mahmûd, Selâhaddin Yusuf'a, Abbâsî halifesi Müstazî'nin ismini minberlerde okutması ve paraları da onun ismiyle darp etmesi için haber gönderdi.

Selâhaddin gelen emrini yerine getirmeyerek ona şöyle cevap verdi: Mısırlılar, uzun zamandır Şiîler'in itaati altında yönetilmektedirler. Eğer bu şartlar altında bir girişimde bulunulursa bir isyan zûhur edebilir, bunu önlemek de kolay değildir. Selâhaddin ülke yönetimine iyilikle hareket ederek her ne yaptıysa da karşılığında iyilik görmedi. Selâhaddin, Âdîd'ı ortadan kaldırılmasından Nûreddin Mahmûd'un Mısır'a gelmesine kadar orada otoriteyi elde edemedi. Mektup cevabı, Nûreddin Mahmûd'a ulaştığında Selâhaddin'in tavrı onun ağrına gitti. Bir kez daha Selâhaddin'e haber göndererek; Esedüddin'i himaye ederek hutbede Âdîd'ın adını zikretmelerine müsaade etmemesini istedi. Selâhaddin, valiye muhâlif olamadığından endişelenerek bu durumu seçkin kişiler ve yakınlarıyla görüştü. Bir grup şöyle dedi: eğer Âdîd'ın adını hutbeden kaldırırsak Mısırlılar isyan ederler ve istenilen sonuç elde edilmez. Diğer grup ise; Nûreddin Mahmud bizi bu vilayete göndersin, ona nasıl karşı çıkılır, gösterelim dediler.

Bu esnada Âdîd, çetin bir hastalığa yakalandı. Acemlerden birisi şöyle dedi: Bugün cuma günüdür, eğer yürekli kimse yoksa ben gideyim hutbeyi Müstazî'nin adına okuyayım. O şahıs, hemen aynı gün camiye gidip hatipten önce minbere çıktı ve Müstazî'nin duasını dile getirdi. Hiç kimse de ona karşı çıkmadı. Ondan sonra minbere gelen hatip eski biçimde hutbeyi okudu. Ertesi cuma günü, Selâhaddin Yusuf memleketin hutbelerinde Âdîd'ın adını kaldırarak onun yerine Müstazî'nin adını yerleştirdi.

Bu durum sırasında Âdîd'ın hastalığı ağırlaştı. Devlet erkânı bu [3064] korkunç durumu ondan gizlediler. Birbirlerine şöyle dediler: Bu durumda bu kötü haberi nasıl ona söyleriz. Eğer sıhhatine kavuşursa ona bu durumu bildiririz. Muharrem ayının 10. günü Âdîd Dar-ı Bekaya intikal etti. Selâhaddin Yusuf taziye merâsimini düzenledi. Hazine ve definelere el koydu.

Âdîd-Lidînillâh'ın Vasıfları

Âdîd-Lidînillâh iyilik meyilli ve güzel ahlaklı olarak bilinirdi. Sonsuz kerem ve cömertliğe sahipti. İsmâiliyye halifelerinin bazıları Mağrib'de bazıları da Mısır'da hâkimiyet sürmüşlerdi. Mehdî'den Âdîd'a kadar toplam on dört halifede yönetimde bulundu. Mehdî ve oğlu Kâim ve Mansûr b. Kâim İfrîkıyye'de ve bazıları da ülkenin batısında halifelik yapmışlardı. Sıra Mu'az'a ulaştığında Mısır'ı da hâkimiyetine aldı. O, Kahire'yi başkent yaptı. Nitekim bu haber bölgede yayıldı. Onun akabinde Aziz, Hâkim, Müstansır, Müsta'li, Âmir, Hâfız, Zâfir, Fâiz ve Âdîd sırayla halifelik yaptılar. Gerçekleşenler olduğu gibi ifade edildi.

Mehdî'nin ortaya çıktığı dönemin başından Âdîd'ın çöküşüne kadar 268 yıl sürdü. Hayat ona hiç şans vermedi ki o, zorlukların üstesinden gelsin. Her tatlı anın ardından bir acı vardı. Her sefanın ardından dert tasa takip etti. [3065]

Bağdat'ta Sevinç ve Kutlama

Hülasa Âdîd'ın ölümü ve Fâtımî Devleti'nin ortadan kaldırıldığı haberi Mısır'dan Bağdat'a ulaştığında emir ve memurlar, mütevazı ve şerefli bir şekilde sevinçlerini paylaştılar. Şehri süslediler. Âlimlerin sevinci ay ve güneşin zirvesine kadar yükseldi. Davullar çalarak güzel haberi duyurdular. Halife, Nûreddin Mahmud için değerli hediyeler gönderdi. Selâhaddin Yusuf da halifelik tarafından kıymetli hediyelerle mutlu edilip gururlandırıldı. [3066]

KAYNAKÇA

- Ağırakça, A. (1989). Büvehîler devrinde Türk kumandanları II Alptekin. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, (4), 1-18.
- Ağırakça, A. (2000). İhşîdîler. *İslam ansiklopedisi* (C. 21, s. 551-553). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Aka, İ. (2005). Mîrhând. *İslam ansiklopedisi* (C. 30, s. 156-157). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Biçer, B. & Sağlam, A. (2016). Türklerin İslâmı kabulü, ilk Müslüman Türk devletleri ve Moğollar. S. H. Özkan (Ed.), *Orta Çağ Tarihi* (s. 259- 333). İstanbul: İdeal Kültür Yay.
- Ceran, İ. (2009). Sicilmâse. *İslam ansiklopedisi* (C. 37, s. 136-138). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Çelik, A. (2012). Fâtîmîler devleti'nde bir Türk komutan Alptekin. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/(1), 283-296.
- Çelik, A. (2007). *Kuruluş dönemi Fâtîmîler devleti*. Elazığ: Bizim Büro Basımevi.
- Çelik, A. (2005). Fâtîmîler devletinin kuruluşu. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/(2), 2005.
- Çelik, A. (2018). *Fâtîmîler devleti tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Çetin, O. (1998). Horasan. *İslam ansiklopedisi* (C. 18, s. 234-241). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- el-Bağdâdî. (2019). *Merâsidü'l-ittılâ' alâ esmâi'l-emkine ve'l-bikâ'* (C. 2). (Gök, H. İ. Terc.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- es-Sakkâr, S. (2007). Remle. *İslam ansiklopedisi* (C. 34, s. 560-561). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Mîrhând. (2019a). *Gazneliler-ravzatu's-safa (müluk-i Gazneviyye)* (3. bs.). (Göksu, E. Terc.). İstanbul: Kronik Yay.
- Mîrhând. (2019b). *Tarih-i ravzatü's-safâ fî sîreti'l-enbiyâ ve'l-muluk ve'l hulefâ* (C. 1). (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Mîrhând. (2015). *Ravzatu's-safa fî sîreti'l-enbiya ve'müluk ve'l-hulefa (tabaka-i Selçukiyye)* (Göksu, E. Terc.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Mîrhând. (1385). *Târih-i ravzatü's-sefâ fî sîreti'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ* (C. 6). C. Kiyâner (Haz.). Tahran: İntişarât-ı Esâtir.
- Günaltay, M. Ş. (1991). *İslam tarihinin kaynakları*. İstanbul: Endülüs Yay.
- İbnü'l-Esir. (1989). *el-kâmil fit – tarih* (C. 8). İstanbul: Bahar Yay.
- İbn Kesir. (1994). *el-bidaye ve'n-nihaye* (C. 11). M. A. Seçkin (Haz.). İstanbul: Çağrı Yay.
- Kallek, C. (2008). Rıtl. *İslam ansiklopedisi* (C. 35, s. 52-55). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Karaismailoğlu, A. (1988). Acem. *İslam ansiklopedisi* (C. 1, s. 321). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kavas, A. (2003). Mehdiye. *İslam ansiklopedisi* (C. 28, s. 386-387). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kavas, A. (2008). Saîd. *İslam ansiklopedisi* (C. 35, s. 544-546). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

- Küçükaşçı, M. S. (1998). Hicaz. *İslam ansiklopedisi* (C. 17, s. 432-437). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Öz, M. (2012). Ubeydullah el-Mehdî. *İslam ansiklopedisi* (C. 42, s. 23-25). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Öz, M. (1994). Ebû Abdullah eş-Şî. *İslam ansiklopedisi* (C. 10, s. 85-87). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (1988). Ağlebîler. *İslam ansiklopedisi* (C. 1, s. 475-478). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (2009). Sâlih b. Mirdâs. *İslam ansiklopedisi* (C. 36, s. 41). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özkuyumcu, N. (2008). Rüstemîler. *İslam ansiklopedisi* (C. 35, s. 295-296). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özkuyumcu, N. (2002). Kayrevan. *İslam ansiklopedisi* (C. 25, s. 88-90). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özkuyumcu, N. (2000). İfrîkiye. *İslam ansiklopedisi* (C. 21, s. 15-16). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Razûk, M. (2000). İdrîsîler. *İslam ansiklopedisi* (C. 21, s. 495-497). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Seyyid, E. F. (1995). Fâtımîler. *İslam ansiklopedisi* (C. 12, s. 228-237). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şeşen, R. (1993). Cezîre. *İslam ansiklopedisi* (C. 7, s. 509-511). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı.
- Tokuş, Ö. (2014). Fâtımîler ile Sicilya ve Güney İtalya arasındaki münasebetler. *Tarih Dergisi*, 59/(1), 27-55.
- Tomar, C. (2009). Sittülmülk. *İslam ansiklopedisi* (C. 37, s. 276-277). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Tomar, C. (2010). Şam. *İslam ansiklopedisi* (C. 38, s. 311-315). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yıldız, H. D. (1992). Berberîler. *İslam ansiklopedisi* (C. 5, s. 478-483). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Zeki, İ. (2019). *Gazneli Mahmud'un din politikası*. Konya: Çizgi Yay.